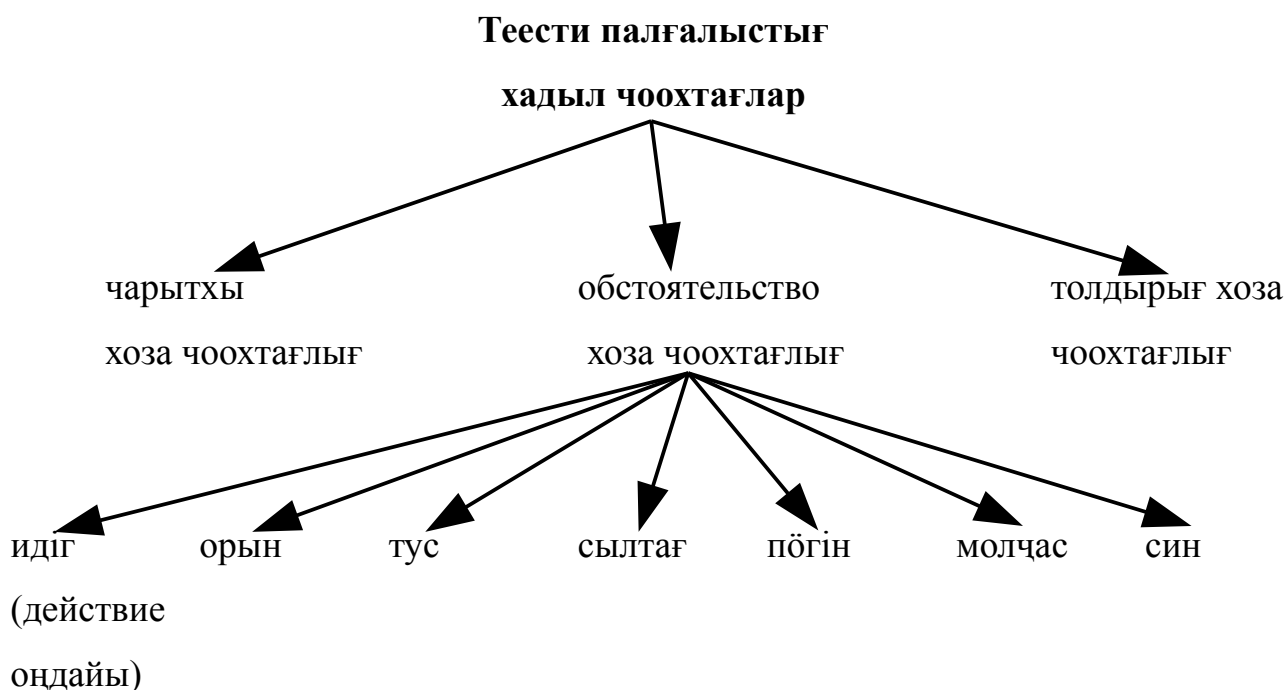

Теести палғалыстығ хадыл чоохтағларның көрімнері. Чарытхы паза толдырығ хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар

**Чарытхы хоза чоохтағлығ
теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар**

Предикативнай чардыхтарның аразындағы теелістер хоостыра теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар, **чарытхы**, **толдырығ**, **обстоятельство** тузалығ хоза чоохтағлығ көрімнерге чарылчалар.

1. **Чарытхы хоза чоохтағлар** өөн чоохтағдағы адалыснаң пілдірілген алай адалыстың орнына киректелчеткен пірее членні чарытча.

2. Чарытхы хоза чоохтағлар **хайдағ?**, **хай?**, **хайзының?**, **кемнің?**, **хайзы?** сурығларға нандырчалар. Олар ниме-нооның хайдағ-да пілдіриин көзітчелер алай аның тузазын толдыра чарытчалар.

3. Чарытхы хоза чоохтағлар өөн чоохтағнаң мындағ оңдайларнаң палғалысчалар:

а) хоза чоохтағның сказуемайы полып, иділістің аймах-пасха причастие формалары киректелче: **-ған**, **-ген**, **-чатхан**, **-четкен**, **-ар**, **-ер**, **-ғадағ**, **-гедег**, **-чаң**, **-чең**, **-дырған**, **-дірген**: *Кізілер чыылған турада суулас тол парған. (И.*

Топоев) (Хайдағ турада суулас тол парған? — *кізілер чыылған*) *Піс көрген хатыз чааны ам өсметкен төл көрбезін*. Мындағ оңдайнаң пүткен чарытхы хоза чоохтағлар өөн чоохтағнаң запятойнаң чарылбинча:

б) **хайзы, хайда, хайдар, хачан союз сөстері** полызиинаң: *Пістің алныбыста узы-пазы чох чазы чайылыбысхан, хайзы ам даа өөн чидірбеендір*. (*Л. Костякова*) Союз сөстері аймах-пасха падеж формаларында киректелчелер;

в) союз сөстері паза теезігліг сөстер полызиинаң: *Кем көп книга хыгырча, аның пілізі тик полча*. (Кемнің пілізі пик полча? — *кем көп книга хыгырча*)

4. Хакас тілінде союзтар, союз сөстері паза теезігліг сөстер полызиинаң пүткен чарытхы хоза чоохтағлар асхынах. Анзы пу оңдайнаң пүткен чоохтағларның хакас тілге өөнінде тілбестеглер пастыра кірчеткенін киречілепче. Олар өөнінде калькалар полчалар.

Толдырығ хоза чоохтағлығ

теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар

1. **Толдырығ хоза чоохтағ** өөн чоохтағның пірее членін толдырча. Олар **кемге?, нимее?, кемні?, нимені?, кемнең?, нименең?, кемнеңер?, нимеденер?** падеж сурығларына нандырчалар паза өөн чоохтағның сказуемайынаң мындағ оңдайларнаң палғалысчалар:

1) хозымнар полызиинаң: хоза чоохтағның причастиенең пілдірілген сказуемайына **-ға, -ге, -данаң, -денер, -танаң, -теңер, -наңар, -неңер** хозымнар хозылчалар: *Олғаннар тынанарға парчатханга (нимее?) іңе-набалар өрінчелер*. Мындағ оңдайнаң пүткен теести палғалыстығ хадыл чоохтағларның предикативнай чардыхтарының аразында танығ турғызылбинча;

2) союз сөстері полызиинаң: **хайди, хачан, ноға, нимеденер, кем** паза ан. пасх. Союз сөстері полызиинаң палғалысчатхан толдырығ хоза

чоохтағлар көбізін өөн чоохтағның соонда турча: *Истіңер, (нимені?) хайдартын тан саапча. (И. Топоев) Мин прайзына чоохтапчам, (нимедеңер?) ноғадаңар харындазым килбеді. (С. Карачаков);*

3) союз паза теезігліг сөстер полызиынаң (кем — ағаа, кем — аны, кем — анынаң, ниме –аны): *Кем кізее полысча (кемге?), ағаа часка полар;*

4) тіп союз полызиынаң: *Ол уғаа тадылыз чічең ниме тіп, узбек пісті киртіндір салған. (ХЧ)*

Идер тоғыстар

1. Толдырығ хоза чоохтағлығ теести хадыл чоохтағларны табыңар. Оларның өөн чоохтағнаң палғалысчатхан ондайларын искіріңер.

Читі класста география урогы. Олғаннар үгретчінің чооғын хыймырабин даа тыңнапчалар. Үгретчі Ольга Павловна чоохтаан, хайди пістің Ада чир-суубыстың ис-пайын фашист Германиязы алып аларға харасхан. Каврис аны хынып тыңнаан, хайди ыырчылар пістің чонны хул идіп поэына тоғындырып хыйаллирға харасхан. Олғаннарға пілдістіг полған, ноғадаңар ыырчы пістің Чир-суубыстың иң пай чирлерін холға киріп аларға харасхан. Ольга Павловна аннаң андар чоохтаан, хайди Чир-суубыстың аймах тілліг чоннарының сайбалбас ынархазы полысхан. Кинетін Кавристің істі ундар хазалып , харахтары пүлестес сыхханнар. Хулахтары кил күүлееннер, үгретчінің чооғы чахсы истілбинібіскен. Каврис, сурынып алып, класстаң сыға халған.

(Н. Тиниковтинаң)

2. Хығырыңар. Сурығ хоостыра өөн паза хоза чоохтағларны таап, оларның палғалысчатхан ондайларын чоохтаңар. Олар ноға чарытхы хоза чоохтағлығ теести палғалыстығ хадыл чоохтағлар полчатханын киречілеңер.

1. Піс чалғыс азах чолча парғабыс, хайзы тағны ибіре парчатхан. (Н. Доможаков) 2. Полған тус, хачан чазы чирде от, сігенектер ле өсчең, чабыс сөөттернің үстүнде чил айлахтанып күүлең. (И. Котюшев) 3. Пістің алныбыста саңай чистектіг төңічек турыбысхан, хайзы ам даа өөн чідірбеендір. 4. Ол орын, хайзында мин кічігде хойлар хадарғам, Хол чоғар тіп адалча. 5. Тайғада андағ чирлер пар, хайда хар чайғыда даа чахсы хайылбинча. 6. Ол орын, хайзында Айдо оолах мал хадарып чуртаан, Чазы көл тіп адалчаң. (В. Кобяков) 7. Маллар чөрген чазыда хыра тоғызы пасталыбысхан.

1. Чоохтағларны пазыңар. Өөн паза хоза чоохтағларның палғалысчатхан оңдайларын сиип салыңар.

Литература

1. Чебодаева Л.И. Хакас тілі. Синтаксис паза танығлар турғызары. 033000.00 — Хакас тілі паза литература специальностьча үгречеткен студенттерге үгредіг пособие/ Авт. Л.И.Чебодаева. - Ағбан: Н.Ф.Катановтың адынаң хакас хазна университетінің изд-возы,2005. - 172 с.
2. Чебодаева Л.И. Синтаксис простого предложения. Учебное пособие для студентов, обучающихся по специальности 021700.02 — Филология (хакасский язык и литература) — Абакан: Изд-во Хакасского государственного университета им. Н.Ф.Катанова, 2000. - 138 с.